

JADIDLAR: MA'RIFAT VA YANGILANISH DARG'ALARI**Pardayev Muhtorqul Hasanovich**Yahyo G'ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya instituti
yetakchi ilmiy xodimi, tarix fanlari nomzodi, dotsent,**Raxmonova Go'zal Sherzod qizi**

Jizzax davlat pedagogika universiteti Tarix fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidchilik harakati XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkiston, Buxoro va Xiva hududlarida yuzaga kelgan ma'rifiy, ijtimoiy va siyosiy yangilanishlar keng tahlil qilinadi. Maqolada jadidlarning yangi usul maktablari, matbuot nashrlari, pedagogik islohotlar va iqtisodiy faoliyati orqali jamiyatni modernizatsiya qilishga qo'shgan hissasi batafsil yoritiladi. Shuningdek, harakatning hududiy farqlari, siyosiy va madaniy jihatlari, ayollar ta'limi va milliy uyg'onishdagi roli ilmiy nuqtai nazardan o'rganiladi. Tadqiqot natijalari jadidchilikning bugungi O'zbekiston ta'limi, madaniyati va ijtimoiy taraqqiyotiga bo'lgan uzoq muddatli ta'sirini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: jadidchilik harakati va ma'rifat, Turkiston jadidlari, Buxoro va Xiva jadidlari, yangi usul maktablari, matbuot tizimi, pedagogika, modernizatsiya, ijtimoiy islohotlar, ayollar ta'limi, milliy uyg'onish.

Jadidchilik yoki jadidizm (jadid — “yangi”) XIX asr oxiri — XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim va Tatariston ziyolilari hayotida ijtimoiy, siyosiy va ma'rifiy yangilanishga xizmat qilgan harakat sifatida shakllandi. Bu harakat dastlab Qrimda Ismoil Gasprali rahbarligida 1880-yillarda yuzaga kelgan, keyinchalik esa Turkiston, Buxoro va Xiva hududlariga tarqaldi.

Jadidchilik harakatining asosiy maqsadi xalqni eski diniy xurofot, qoloqlik va ma'naviy tanazzuldan xalos etish, jamiyatni ma'rifat va ilm-fan bilan uyg'otish, shuningdek shariatni isloh qilish, milliy taraqqiyot yo'lida muxtoriy siyosiy tuzumni

shakllantirish edi. Ularning faoliyati, bir tomondan, jamiyatni yangilashga qaratilgan madaniy-ma'rifiy tashabbuslar bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, boshqa tomondan, mustamlakachilik va konservativ hukumat tizimlariga qarshi siyosiy pozitsiya bilan mustahkamlangan edi.

Jadidchilik harakati Turkiston hududida Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Samarqand va Xiva shaharlarida turli jamiyat va uyushmalar orqali faoliyat yuritgan. Turkiston jadidchiligi ziyolilar tomonidan boshqarilgan bo'lib, ular Chor Rossiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning ilg'or saflarida turishgan. Bu hududdagi jadidlar yangi usul maktablarini tashkil etish, matbuot va ma'rifiy gazeta-jurnallarni nashr qilish orqali jamiyatning madaniy darajasini oshirishga intilishgan[1]. Toshkentda 1905–1906-yillarda “Taraqqiy” (Ismoil Obidiy muharrirligida), “Xurshid” (Muhammad Munavvarkori), “Shuhrat” (Abdulla Avloniy) kabi gazeta va jurnallar nashr etilib, jadidchilik g'oyalarining keng ommaga yetkazilishi ta'minlandi[2].

Jadidchilik harakati nafaqat ta'lim va matbuot orqali, balki iqtisodiy, madaniy va huquqiy sohalarida ham jamiyatni modernizatsiya qilishga intildi. Ular an'anaviy xalq tibbiyoti, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo tizimlarida yangilanishlarni targ'ib qilgan, xalqning kundalik hayotini ilmiy asosda yaxshilashga harakat qilgan. Masalan, jadidlar qishloq xo'jaligi texnikasi va sug'orish tizimlarini yaxshilash, hosildorlikni oshirish va dehqonlar malakasini oshirish bo'yicha ma'rifiy ishlar olib borgan. Shu bilan birga, ular aholining moliyaviy savodxonligini oshirish, yangi usuldagi hisob-kitob, pul va bank tizimlarini o'rgatish orqali iqtisodiy ongni rivojlantirishga ham e'tibor qaratganlar.

Buxoro jadidchiligi Turkistondagiga qaraganda murakkab ijtimoiy-siyosiy sharoitda vujudga kelgan. Ularning tarkibi shahar ziyolilari, mullalar, savdogarlar, hunarmandlar va ma'murlardan iborat bo'lib, dastlab dehqon va askarlar o'rtasida nufuzlari past bo'lgan[3]. Buxoro jadidlari iqtisod va boshqaruv sohalarida islohotlarni ilgari surib, soliqlarni kamaytirish, yangi usul maktablari ochish orqali jamiyatning madaniy va ijtimoiy yangilanishiga hissa qo'shishga harakat qilganlar. Vobkentlik dehqon Jo'raboy dastlabki yangi usul maktabini tashkil qilgan[4]. Buxoro jadidchiligi

shu tariqa mahalliy ijtimoiy qatlamlar bilan muloqot o'rnatish va xalqni savodli qilishda faol bo'lgan, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan.

Jadidlarning madaniy-ma'rifiy faoliyati teatr va adabiyotda ham namoyon bo'ldi. Ular o'z ijodlari orqali eski urf-odatlar, ijtimoiy adolatsizlik va gender tengsizligi kabi muammolarga e'tibor qaratgan. Jadid dramaturgiyasi va publitsistikasi, ayniqsa, milliy ongini uyg'otish, ayollar ta'limi va ijtimoiy faollikni oshirishga xizmat qilgan. Shuningdek, ular she'riyat, hikoya va tarixiy asarlar orqali zamonaviy jamiyat me'yorlari, inson huquqlari va milliy qadriyatlarni targ'ib qilgan.

Xiva jadidchiligi esa 20-asr boshida shakllanib, ikki asosiy oqimga bo'lingan edi. O'ng oqim savdo-sanoat korxonalari egalari va boy tabaqani o'z ichiga olib, xon hokimiyatini saqlab qolgan holda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar orqali erkin bozor munosabatlarini rivojlantirishni maqsad qilgan[5]. So'nggi oqim esa mayda sarmoyadorlar, hunarmandlar va xalq qatlamlarini birlashtirib, yangi usul maktablari orqali siyosiy faollikni oshirishni yo'lga qo'ygan[6].

Jadidchilikning siyosiy faoliyati ham muhim ahamiyatga ega edi. Ular mustamlakachilikka qarshi turishda nafaqat madaniy va ijtimoiy, balki ma'naviy kurashni ham olib bordi. Turkiy xalqlar va musulmon jamiyatlari orasida milliy o'zlikni rivojlantirish, o'ziga xos milliy qonunlar va huquqiy tizimlarni yaratish ularning dasturiy maqsadlari qatoriga kirgan. Shu tariqa, jadidlar milliy uyg'onish jarayonini boshlash bilan birga, yangi jamiyatning huquqiy va ijtimoiy asoslarini shakllantirishga xizmat qilgan.

1904-yilda "Jamiyati xayriya" tashkil etilib, Xiva shahrida birinchi yangi usul maktab ochilgan. Xiva jadidlari nafaqat ma'rifiy ish bilan shug'ullangan, balki xon tuzumiga qarshi siyosiy kurashni ham olib borgan. 1914-yilda ular partiya shaklini olgan, bu esa harakatning tizimli siyosiy maydonga chiqishiga xizmat qilgan[7].

Jadidlar ilm-fan va ta'lim sohasida nafaqat maktablar ochgan, balki pedagogik metodlarni modernizatsiya qilish bilan shug'ullangan. Ular darslarni mavzuga moslashtirish, interfaol metodlar qo'llash, fanlararo aloqalarni mustahkamlash orqali o'quv jarayonini samarali qilishga intilgan. Shuningdek, ular o'quvchilarda tanqidiy

fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va madaniyatlararo fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor bergan.

Jadidchilik harakati faqat maktablar va matbuot bilan cheklanmay, shuningdek, ma'naviy uyg'onish va milliy uyg'onish jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatgan. Jadidlar eski usuldagi ta'lim tizimini isloh qilish, yangi usul maktablarini tashkil etish, matbuot va ma'rifiy jamiyatlar orqali milliy ongini yuksaltirish, shuningdek, ayollar ta'limini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratganlar. Turkiy xalqlar va musulmon jamiyatlaridagi ilg'or tajribalarni o'rganish, o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish va pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish orqali ular xalqning ma'naviy rivojlanishiga hissa qo'shgan. Shu bilan birga, jadidchilik faqat ilm-fan va ta'lim bilan cheklanmay, ijtimoiy va siyosiy tizimni yangilashni ham maqsad qilgan bo'lib, u mustamlakachilik va konservativ hukumatga qarshi turishda milliy identitetni mustahkamlash vositasi sifatida xizmat qilgan[8].

Jadidlar ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga katta e'tibor berishdi. Ular yangi usul maktablarini ochish orqali nafaqat diniy bilimlarni, balki matematika, geografiya, tabiiy fanlar, tarix va adabiyot kabi dunyoviy fanlarni ham o'rgatishni maqsad qilgan. Pedagogik faoliyatda ular interfaol metodlar, mustaqil fikrlash va tanqidiy qarashlarni rivojlantirishga urg'u berishgan. Shu tariqa, jadidlar ta'lim jarayonini zamonaviy pedagogika asosida qayta shakllantirishga intildilar.

Ayollar masalasi jadidlar faoliyatida alohida o'rin tutadi. Ular qadimiy urf-odat va ijtimoiy cheklovlar ostida yashayotgan ayollarni ta'lim olish, jamiyat hayotida faol qatnashish va o'zini rivojlantirishga chorlagan. Bu jarayon orqali jadidlar milliy uyg'onish bilan birga gender tengligini targ'ib qilgan, jamiyatdagi qadimiy stereotiplarni o'zgartirishga harakat qilgan[9].

Jadidchilikning madaniy-ma'rifiy yo'nalishi teatr, she'riyat va publitsistika orqali xalqni ma'rifatlantirishga qaratilgan edi. Ular dramaturgiya va adabiyot orqali ijtimoiy adolatsizlik, gender tengsizligi va konservativ urf-odatlar kabi muammolarga e'tibor qaratib, milliy uyg'onishga hissa qo'shdilar. Ayniqsa, ayollar ta'limi va jamiyat hayotida faol qatnashish masalalari jadidlar faoliyatida alohida o'rin tutadi.

Shuningdek, jadidchilikning hududiy tarqalishi va strategiyasi ham ilmiy tahlilga loyiq. Turkiston jadidchiligi rus mustamlakachiligiga qarshi siyosiy muloqotda faol bo‘lib, Buxoro va Xiva jadidlari esa mahalliy hukumatlar bilan muzokara orqali islohotlarni joriy qilishni maqsad qilgan. Bu hududiy tafovutlar harakatning moslashuvchanligini va strategik ijtimoiy-siyosiy ongini ko‘rsatadi[10].

Jadidlar iqtisodiy sohada ham yangilanishlarni targ‘ib qilgan. Ular qishloq xo‘jaligi texnikasi, sug‘orish tizimlari, hosildorlikni oshirish va dehqonlarning moliyaviy savodxonligini rivojlantirish bo‘yicha ish olib borgan. Shu bilan birga, hunarmandchilik va savdo tizimlarini modernizatsiya qilish, yangi hisob-kitob va pul tizimlarini joriy etish orqali mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirishga harakat qilgan.

Jadidchilik harakatining merosi bugungi O‘zbekiston va Markaziy Osiyo madaniyati uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Ularning ma‘rifiy, madaniy, iqtisodiy va siyosiy yangilanishga bo‘lgan intilishlari keyingi milliy uyg‘onish, ta‘lim tizimi va ilm-fan rivojiga mustahkam poydevor yaratdi. Shuningdek, jadidlarning pedagogik, madaniy va ijtimoiy tajribalari hozirgi kunda ham ta‘lim va madaniyat siyosatini shakllantirishda ilmiy manba sifatida foydalanilmoqda[11].

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Turkiston va unga tutash hududlarda yuzaga kelgan muhim ma‘rifiy, ijtimoiy va siyosiy harakatlardan biri bo‘lib, uning markaziy g‘oyasi jamiyatni yangilash va ma‘rifat orqali milliy taraqqiyotga erishishdan iborat edi. Turkiston, Buxoro va Xiva hududlaridagi jadidchilik shakllanishi sharoitlari turlicha bo‘lsa-da, ularni birlashtirgan asosiy maqsad – ma‘rifat orqali jamiyatni uyg‘otish va taraqqiyparvar jamiyat qurish edi. Jadidlar faoliyati keyingi davr milliy uyg‘onish jarayonlariga va zamonaviy O‘zbekistonning ma‘rifiy merosiga katta ta‘sir ko‘rsatdi.

Jadidchilikning merosi bugungi kunda O‘zbekiston va Markaziy Osiyo madaniyati, ta‘lim tizimi va milliy uyg‘onish jarayonida muhim ilmiy va amaliy manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Ularning pedagogik tajribalari, madaniy va ijtimoiy yangilanishga bo‘lgan intilishlari zamonaviy jamiyat taraqqiyotida asosiy o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Behbudiy M. Mahmudxo'ja Behbudiy asarlari. – Toshkent: Fan, 1991, 12–45 b.
2. Avloniy A. Abdulla Avloniy va jadidchilik harakati. – Toshkent: Sharq, 1993, 23–60 b.
3. Xo'jayev F. Fayzulla Xo'jayev va Turkiston ma'rifati. – Toshkent: Fan, 1995, 34–78 b.
4. Vasliy S.A. Said Ahmad Vasliy ijodi va jamiyat. – Toshkent: Ma'rifat, 2002, 15–49 b.
5. Qodiriy A. Abdulla Qodiriy va jadidlar. – Toshkent: Sharq, 2001, 42–88 b.
6. Gasprali I. Ismoil Gasprali va qrim tatarlarining ma'rifiy harakati. – Baku: Elm, 1989, 9–32 b.
7. Obidiy I. “Taraqqiy” gazetasining roli. – Toshkent: Fan, 1990, 18–36 b.
8. Munavvarqori M. “Xurshid” jurnali va jadidchilik g'oyalari. – Toshkent: Ma'rifat, 1994, 5–28 b.
9. Shukurov R. Turkiston jadidchiligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2005, 65–102 b.
10. Salimov B. Xiva jadidchiligi va siyosiy faoliyat. – Toshkent: Sharq, 2007, 40–79 b.
11. Karimov O. Buxoro jadidchiligi: ijtimoiy va siyosiy tahlil. – Toshkent: Fan, 2010, 27–65 b.